

2. Судова практика розгляду кримінальних проваджень

УДК 343.98

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ОХОРОНИ ВОД (СТ. 242 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ)

Берднік І.В., професор кафедри кримінального права та правосуддя, кандидат
юридичних наук, доцент

Чернігівський національний технологічний університет

Стаття присвячена аналізу наукових підходів щодо визначення сутності криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля. Приділяється увага необхідності виокремлення таких наукових понять як «криміналістична характеристика певного виду кримінального правопорушення» або «криміналістична характеристика групи злочинів».

Ключові слова: злочини проти довкілля, кримінальне правопорушення, криміналістична характеристика, кримінальне провадження, досудове розслідування, криміналістична методика.

Стаття посвящена анализу научных подходов к определению сущности криминалистической характеристики преступлений против окружающей природной среды. Уделяется внимание необходимости выделения таких научных понятий как «криминалистическая характеристика определенного вида криминального правонарушения» или «криминалистическая характеристика группы преступлений».

Ключевые слова: преступления против окружающей природной среды, уголовное правонарушение, криминалистическая характеристика, уголовное производство, досудебное расследование, криминалистическая методика.

Aliabov Y.V. CRIMINALISTIC CHARACTERISTIC OF ENVIRONMENTAL
CRIME: ESSENCE AND PRACTICAL IMPORTANCE

The article analyzes the scientific approaches to defining the essence of forensic characteristics of crimes against the environment. Attention is paid to the need to allocate such scientific concepts as “criminological characteristics of certain types of criminal offence” or “criminological characteristics of crime groups”...

Key words: *crime against the environment, criminal offence, criminological characteristics, criminal proceedings, pretrial investigation, forensic technique.*

У процесі розвитку незалежної держави, з огляду на потреби належного правозастосування, триває процес вдосконалення кримінального права України з метою вирішення питань теорії та практики підвищення ефективності боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями. Йдеться, зокрема, про кваліфікацію злочинів, що важливо для охорони інтересів суспільства і прав громадян. Зазначена проблема потребує ґрунтовного дослідження, оскільки має важливе значення в практичній діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду.

Ч. 1 ст. 242 КК України передбачає відповідальність за порушення правил охорони вод (водних об'єктів), якщо це спричинило забруднення поверхневих чи підземних вод і водоносних горизонтів, джерел питних, лікувальних вод або зміну їхніх природних властивостей, або виснаження водних джерел і створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля [15].

У науковій і науково-практичній літературі зустрічаються різні тлумачення порушення правил охорони вод (водних об'єктів). Автори Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України (за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація) під порушенням правил охорони вод розуміють дію або бездіяльність, що є невиконанням вимог спеціальних нормативно-правових актів щодо екологічної безпеки, які регулюють питання охорони вод. Така дія чи бездіяльність на практиці може проявлятися, наприклад, у: порушенні умов розміщення, проектування,

будівництва, реконструкції і введення в дію підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод; введенні в дію нових і реконструйованих підприємств, цехів, агрегатів, комунальних та інших об'єктів, не забезпечених пристроями і очисними спорудами, що запобігають забрудненню і засміченню вод або їх шкідливій дії; скиданні у водні об'єкти відходів і сміття; забрудненні вод добривами і хімічними засобами захисту рослин тощо. [16, с. 733].

В. Антипов порушення правил охорони вод (водних об'єктів) трактує як дію або бездіяльність, що являє собою невиконання вимог тих нормативно-правових актів з питань екологічної безпеки, які регулюють питання охорони вод (водних об'єктів). На його думку, об'єктивні ознаки цього злочину характеризуються: перевищенням лімітів та нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у води; використанням води як сировини основного виробничого призначення без дозволу спеціально уповноважених на те державних органів; садівництвом та городництвом, зберіганням та застосуванням пестицидів і добрив, влаштуванням літніх таборів для худоби у прибережних захисних смугах уздовж річок, навколо водойм та на островах; порушенням правил складування і утилізації промислових та побутових відходів, транспортуванням, зберіганням і застосуванням засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив та інших препаратів; невиконанням розпоряджень та приписів органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони та використання води [17, с. 501].

Отже, з аналізу наведених точок зору щодо визначеного поняття, можна зробити висновок, що науковці єдині в тому, що порушення правил охорони вод (водних об'єктів) є дією або бездіяльністю, що полягає у невиконанні вимог певних спеціальних нормативно-правових актів, що стосуються забезпечення екологічної безпеки та тих, що регулюють питання охорони вод (водних об'єктів). З огляду на те, що ці нормативно-правові акти не відносяться до системи кримінального права, необхідно підкреслити, що

диспозиція ч.1 ст. 242 КК України є бланкетною.

Відповідно до вказаної диспозиції, кримінальна відповідальність настає у випадку, якщо порушення правил охорони вод (водних об'єктів) спричинило забруднення поверхневих чи підземних вод і водоносних горизонтів, джерел питних, лікувальних вод або зміну їхніх природних властивостей, або виснаження водних джерел і створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля [18, с. 135].

Правильна кваліфікація злочинного діяння, передбаченого ст. 242 Кримінального кодексу (далі – КК) України, неможлива без з'ясування суті та визначення поняття «забруднення», «засмічення» та «вичерпання» водних об'єктів, а також пояснення суті суспільної небезпеки цього злочину.

Як зазначають окремі дослідники, в юридичній літературі недостатньо розроблені питання, що стосуються сутності та ознак поняття «забруднення водних об'єктів», зокрема, відсутня єдина думка про зміст поняття «забруднення водних об'єктів» як такого. Тому, на нашу думку, для деталізації означеної категорії необхідно проаналізувати її доктринальні бачення.

Найперше, вважаємо доцільним звернутися до Водного кодексу України, який дає загальне визначення поняттю «забрудненням вод», а саме надходження до водних об'єктів забруднюючих речовин [19]. Досить ґрунтовно досліджує названу категорію І.В. Барчук, який на основі аналізу вже існуючих тлумачень, дає авторську дефініцію «забруднення вод», причому виводить її в контексті вдосконалення чинного КК України. Так, він керується поглядами Є.С. Тарханова та І. О. Рощина, які зазначають, що з правової точки зору найістотнішим у понятті «забруднення» є не стільки сам факт уведення в водне середовище забруднених речовин, скільки заподіяна цим шкода (інакше будь – який викид, навіть незначний, слід було б кваліфікувати як «забруднення»). На підставі викладеного, вчений пропонує два визначення забруднення водних об'єктів: загальне та кримінально – правове. Під забрудненням вод, у юридичному аспекті, необхідно розуміти

як зміни складу і властивостей води, так і процес надходження до неї сторонніх предметів, мікроорганізмів понад встановлені нормативи і вимоги до якості води. Під кримінально – правовим забрудненням водних об'єктів у рамках ст. 242 КК України, слід розуміти умисне або необережне, заборонене кримінальним законодавством діяння (дія чи бездіяльність суб'єкта), що полягає у забрудненні водних об'єктів, яке призводить до модифікації фізичних, хімічних чи біологічних властивостей складу вод до загибелі людей або їх захворюваності, масової загибелі об'єктів тваринного світу, або до інших тяжких наслідків, або створює небезпеку для життя й здоров'я людей чи навколишнього природного середовища, або виснаження водних джерел) [20, с. 161]. Погоджуємося, що сформульоване І.В. Барчуком поняття має не тільки теоретичне, а й суто практичне значення для кваліфікації такого діяння.

Окрім названого в юридичній літературі існують також наступні тлумачення «забруднення водних об'єктів»:

1) надходження до водних об'єктів забруднюючої речовини, розчинів, які привносяться у такі водойми у результаті господарської діяльності людини (відходів, викидів, напівфабрикатів, неочищених стічних вод);

2) скидання або надходження іншим способом у водні об'єкти засобів, а також утворення в них речовин, що погіршують якість поверхневих і підземних вод, обмежують їх використання чи негативно впливають на стан дна і берегів водних об'єктів;

3) скидання, вилив або інше надходження до водних об'єктів шкідливих речовин, а також утворення в них шкідливих речовин (одержаних додатково до їх природного стану домішок), що значно погіршує природний стан та ускладнює використання вод, створює небезпеку для життя і здоров'я людей, а також для тваринного й рослинного світу, довілля [21, с. 56-57].

Таким чином можна стверджувати, що суспільна небезпека забруднення водних об'єктів як елемента порушення правил охорони вод визначається, по-перше, посяганням на встановлені в суспільстві відносини,

що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів; по-друге, перерахованими вище факторами; по-третє, прямим зв'язком з іншими протиправними діями, які самі по собі є тяжкими злочинами; по-четверте, значною шкідливістю, тяжкими наслідками.

Іншою формою діяння є виснаження водних джерел. Під виснаженням водних джерел в контексті ч.1 ст. 242 КК України розуміють стійке скорочення водних запасів і погіршення якості водних джерел, що створило небезпеку настання наслідків, які могли б настати [21, с. 57]. Отже, до ознак, які характеризують дане діяння слід віднести такі: 1) стійкий характер; 2) є результатом людської діяльності; 3) може викликати такі наслідки, як шкода здоров'ю людей, загибель людей, тваринного або рослинного світу та інші тяжкі наслідки.

Близьким до названого є також тлумачення «виснаження», наведене В.В. Локтіоновою, яка визнає виснаженням стійке, тобто таке, що не може бути подолане природним шляхом, скорочення запасів і погіршення якості вод, втрата ними здатності до самоочищення. Цей процес, на її думку, характеризується незворотним зменшенням мінімально допустимого стоку вод, результатом якого є їх повна або часткова непридатність для певних видів водокористування [22, с. 62]. Як стверджує В.К. Матвійчук, до виснаження призводять такі діяння: 1) розорювання поверхні водоскиду; 2) вирубування водоохоронних лісів; 3) надмірне знищення боліт; 4) забори води у розмірах, що перевищують природне поновлення; 5) безсистемне розташування водозабірних свердловин; 6) неправильний вантаж водних джерел; 7) відсутність обладнання, що закриває самовиливні підземні води; 8) гідротехнічне та гідромеліоративне будівництво; 9) гірничовидобувна діяльність і т. п. [21, с. 72].

Зазначене надає підстави констатувати, що склад злочину, передбаченого ст. 242 КК України, є неповним, через відсутність такого

діяння, як виснаження водних об'єктів **щодо всіх водних об'єктів**, крім самих водних джерел.

Загальноприйнятою в науці є теза про охоплення поняття «порушення правил охорони вод» і засмічення вод, тобто привнесення у водні об'єкти сторонніх, як правило, нерозчинних предметів і матеріалів (виробничих і побутових відходів), що шкідливо впливають на стан вод [19]. Під засміченням водних об'єктів, на думку І.В. Барчука, слід розуміти – їхнє насичення такими речовинами у твердому, рідкому та газоподібному стані, коли вони у кількісному відношенні перевищують встановлені норми, що призводить до зміни їх властивостей та складу [20, с. 162].

Наголосимо, що законодавці більшості держав колишнього СНД не врахували такого діяння, як засмічення водних об'єктів, вважаючи його несуттєвим порівняно з двома іншими, описаними вище поняттями.

При засміченні водойми найчастіше відбувається не тільки захаращення самого дна, але і забруднення води. Друге є наслідком першого і, як правило, неминуче. Однак у більшості випадків між ними існує визначений розрив у часі, що не дозволяє змішувати чи ототожнювати дані правопорушення. Тому доцільно вести мову і про засмічення водних об'єктів.

За твердженням практиків для кваліфікації діяння за ст. 242 КК України недостатньо встановити факт забруднення вод або виснаження водних джерел. Необхідною умовою відповідної кваліфікації вчиненого є настання такого наслідку, як створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля. Небезпека для життя – це реальна можливість загибелі хоча б однієї людини, наприклад, внаслідок вживання води, забрудненої токсичними відходами. Небезпека для здоров'я має місце в разі, коли порушення правил охорони або використання надр могло призвести до масових захворювань людей, зараження хоча б однієї людини епідемічним або інфекційним захворюванням, зниження тривалості життя чи імунного захисту людей, відхилень у розвитку дітей тощо [23, с. 509].

Підтвердження зазначеної думки можна знайти в матеріалах окремих судових рішень за результатами розгляду справ про порушення правил охорони вод. Так, Амур-Нишньодніпровський районний суд м. Дніпропетровська у вироку від 14.09.2015 р. кваліфікував дії особи за ч. 1 ст. 242 КК України, спираючись, серед іншого, на те, що внаслідок скидів забруднюючих речовин зі зворотними водами з перевищенням встановленого нормативу до водних об'єктів р. Самара та р. Дніпро, утворилися плями плаваючих відходів, які у сукупності з додатковими негативними факторами може мати реальну загрозу здоров'ю населення, яке активно використовує прибережну смугу цієї ділянки берега для пляжного відпочинку.

Проте, правозастосовна практика у більшості випадків при кваліфікації діяння за ч. 1 ст. 242 КК України, виходить не з реальної можливості настання передбачених у законі наслідків, а з фактичної суми збитків, спричинених злочинними діями. Так, зокрема, Селідовський міський суд Донецької області мотивував обвинувальний вирок тим, що начальником не було здійснено своєчасний, якісний ремонт і обслуговування водопровідно-каналізаційних мереж і очисних споруд, допущено неналежне забезпечення ефективності технологічного очищення стічних вод, що призвело до скиду забруднюючих речовин у поверхневі води струмка Солоненького басейну річки Вовча з наднормативним перевищенням гранично-допустимих норм хімічних сполук, внаслідок чого заподіяно істотну шкоду охоронюваним законом державним інтересам у вигляді матеріальних збитків в сумі 60 650,28 грн., який більш ніж в 100 разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Відповідальність за частиною 2 ст. 242 КК України настає при наявності вказаних в ній кваліфікуючих ознак: загибель або захворювання людей, масова загибель об'єктів тваринного і рослинного світу або інші тяжкі наслідки. Під загибеллю людей треба розуміти смерть хоча б однієї людини, що сталася внаслідок вчинення цього злочину. Стосовно захворювання людей, то думки дослідників варіюються: одні під таким

наслідком розуміють захворювання хоча б однієї людини, що потягло за собою короткочасний розлад здоров'я або незначну стійку втрату працездатності; другі – пов'язують такий наслідок з отруєнням, епідемічними та іншими захворюваннями; треті – наполягають, що це хвороба двох чи більше осіб. Ознака спричинення масової загибелі об'єктів тваринного і рослинного світу також має різне тлумачення: 1) це загибель такої кількості тварин або знищення рослин на таких площах (про поняття тваринного і рослинного світу), які є сумірними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин, всієї або більшої частини риби у водоймі або на значній площі великої кількості цінних порід риби, інших об'єктів тваринного світу, знищення або пошкодження посівів, рослин на значних площах угідь; 2) це знищення диких звірів і птахів, бджолосімей, риби, інших представників водної фауни, у тому числі мальків, ікри, місць їх розмноження і проживання, кормових угідь, приведення у непридатний стан посівів або врожаю сільськогосподарських культур, знищення або пошкодження до ступеня припинення росту лісу, інших насаджень тощо (враховується кількість, екологічна цінність, можливість відтворення, вартісне вираження шкоди тощо); 3) це падіж тварин (значної кількості тварин, всієї чи більшості риби у водоймі на значній площі, великої кількості цінних порід риби тощо). Слід зазначити, що наведені точки зору не суперечать одна одній, а взаємно доповнюються [24, с. 75]. Якщо наслідком забруднення стала загибель свійських тварин (великої рогатої худоби, свиней тощо), то масовою може бути визнана загибель кількох десятків голів [23, с. 511].

Відповідно до п. 5 Постанови ПВС України № 17, іншими тяжкими наслідками є: масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; генетичне

перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах; тощо [25]. Як слушно зауважують з цього приводу науковці, законодавець фактично прирівнює настання наслідку у виді загибелі людей з таким наслідком як масова загибель об'єктів тваринного і рослинного світу. На основі цього вони беруть під сумнів правильність співставлення такого наслідку, як «загибель людей» з іншими менш значущими наслідками [26, с. 226].

Як вже зазначалося, ч. 2 ст. 242 КК України передбачає кваліфіковану форму (вид) діяння або, інакше кажучи, перелік обтяжуючих обставин. Тут слід зауважити, що перелік обтяжуючих обставин міститься також в ст. 67 КК України. Вони виходять за межі складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України, і є підставою для призначення судом у межах санкції цієї статті більш суворого покарання. Але спостерігається ситуація, коли обтяжуюча обставина знаходить своє закріплення як кваліфікуюча ознака конкретного складу злочину. За загальним правилом, при застосуванні покарання в таких випадках суд не може враховувати її при призначенні покарання, як таку, що його обтяжує [24, с. 73].

У питаннях кваліфікації діяння за ч. 2 ст. 242 КК України виникає досить багато незгодженостей, зокрема щодо співвіднесення наслідків, вказаних в статті з аналогічними наслідками, передбаченими, наприклад, ст. 119 КК України «Вбивство через необережність». Так, санкція 2 ст. 242 КК України за спричинення загибелі людей або настання інших тяжких наслідків передбачає покарання у виді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк. Порівнюючи описану санкцію із ч. 2 ст. 119 (позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років), можна помилково зробити висновок, що порушення правил охорони вод (водних об'єктів), якщо це спричинило загибель людей, є менш тяжким посяганням, ніж кваліфіковане вбивство через необережність, що навряд чи відповідає дійсності.

Найвдалішим варіантом вирішення даної проблеми видається запропонований В.О. Навроцьким. Вчений досить детально обґрунтовує доцільність відмови від вказівки на наслідки, які полягають у заподіянні смерті одній чи кільком особам в диспозиціях статей кримінального закону, котрі передбачені розділами Особливої частини (в тому числі і ч. 2 ст. 242 КК України). За таких умов заподіяння смерті завжди буде кваліфікуватись за сукупністю з відповідними статтями розділу II Особливої частини КК. З точки зору логіки така практика могла б вважатися цілком виправданою. Однак, у кримінально-правовій літературі стверджують, що наявність таких статей спрощує застосування кримінального закону, адже під час кваліфікації таких випадків та визначення їх правових наслідків потрібно звертатися не до двох чи більше статей Особливої частини, а лише до однієї. Своєю чергою, норми, що містять склади злочинів, де життя особи є одним з альтернативних додаткових безпосередніх об'єктів поряд з іншими суспільними відносинами, що формуються довкола блага, яке не є особистим благом людини, є нормами про ціле відносно норми про вбивство через необережність (до таких, в тому числі, належить і ч. 2 ст. 242 КК України) [29, с. 402]. Вважаємо, що існуюча практика жодним чином не сприяє досягненню головної мети кримінально-правової кваліфікації дотримання законності, забезпечення прав і свобод людини, відправлення справедливого правосуддя, а лише сприяє поширенню такого явища як конкуренція кримінально-правових норм.

Висновки. На підставі проведених досліджень та аналізу судової практики, пропонуємо таку редакція ч. 2 ст. 242 КК України: «Ті ж діяння, якщо вони спричинили шкоду здоров'ю людини або людей, або загибель тваринного чи рослинного світу, що завдало збитків, які в тисячу або більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або призвели до втрати унікальних і рідкісних об'єктів природи, занесених до Червоної Книги України». Крім того, на нашу думку, необхідно повернутися до назви ст. 242 такого змісту: «Забруднення, засмічення та виснаження

водних об'єктів», оскільки відсутній перелік усіх правил охорони вод і їх виробити неможливо. Такий підхід сприятиме екологізації Кримінального законодавства, усуне труднощі в застосуванні ст. 242 КК України, посилить боротьбу з указаним тяжким асоціальним явищем.

Література:

1. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III // Верховна Рада України / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_575
2. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. — 1196 с.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. — 4-те вид., переробл. та допови. / Відп. ред. С. С. Яценко.— К.: А.С.К., 2005.— 848 с.
4. Мельник П. В. Кримінально-правова охорона питної води в Україні / П. В. Мельник // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2012. № 6. С. 133-138. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2012_6_22
5. Водний кодекс України: Закон від 06.06.1995 № 213/95-ВР // Верховна Рада України / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр/paran23#n23>
6. Барчук І. В. Особливості кримінально-правової відповідальності за забруднення водних об'єктів / І. В. Барчук // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2009. Вип. 21. С. 159-163. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2009_21_25
7. Матвійчук В. К. Об'єктивна сторона злочину порушення правил охорони вод: теоретичні і прикладні проблеми / В. К. Матвійчук // Юридична наука. 2016. № 6. С. 51-87. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2016_6_7

8. Локтіонова В. В. Вплив дефініції «забруднення» на дію норми в злочинах проти довкілля / В. В. Локтіонова // Право та державне управління. 2015. № 3. С. 60-63. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ptdu_2015_3_15

9. Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред В.В. Топчія; наук. ред. В.І. Антипова. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 896 с.

10. Присяжний В. М. Кваліфікуючі ознаки складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 242 КК України: забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів / В. М. Присяжний // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 4. С. 72-79. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2011_4_12

11. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова від 10.12.2004 № 17 // Верховний Суд / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>

12. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія / Л.П. Брич. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 712 с.